

РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У ПІЗНЬОСТАЛІНСЬКИЙ ПЕРІОД

Павло Сацький

Після Другої світової війни для радянської влади було очевидним, що із глибокою релігійністю українського суспільства їй слід змиритися, сприйняти це як належне, й шукати механізми партійного і державного управління церковними інституціями. Ідеологічне протистояння із церковними інституціями правляча в СРСР партія ВКП(б) (в Українській РСР КП(б)У) не могла виграти, зважаючи на окремі догми християнства, які приваблювали значну частину суспільства. Зокрема, на відміну від Церкви партія не мала змоги дати відповідь на питання «що буде після смерті з людиною» такій чисельності людей якій таку відповідь могла дати Церква. Фактично, партія могла лише обіцяти вічне життя у спогадах тих хто лишилися жити, а у Церкви на озброєння був догмат про вічне життя душі. На відміну від партійних структур, Церква із її таїнствами давала змогу людині відкрити й полегшити душу, при цьому не наражаючись на небезпеку суспільного пліткування, бойкоту й соціальної ізоляції.

Друга світова війна й окупація території України у 1939–1944 рр. радикально змінили соціальну ситуацію на території України. Із цим радянська влада мала рахуватися, у тому числі, враховуючи принципово нову релігійну ситуацію. Тому потребує аналізу радянська політика щодо православних релігійних інституцій на українських територіях у період пізньої сталінщини, що є метою цієї розвідки.

Зважаючи на ідеологічні постулати, які були несумісні із догмами християнства, партійні структури в СРСР взяли курс на забезпечення для християнства можливості

функціонування, але у надзвичайно жорстких адміністративних рамках і, крім того, правляча партія поставила категоричний бар'єр між релігійністю і участю в діяльності партійних, радянських та інших структурах, які були частиною системи державного управління в СРСР. Вчинення релігійного обряду чи інші прояви релігійності членом партії мали наслідком виключення із її складу¹, що мало наслідком втрату можливості робити кар'єру й реалізуватися в радянському суспільстві. Також будь-які контакти між партійними інституціями та їх функціонерами і церковними інституціями були категорично неприпустимими. Офіційно, радянська держава підтримувала контакти із інституціями Православної церкви лише через Раду у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР та її Уповноважених в радянських республіках, зокрема і в УРСР, й інших адміністративних одиницях. Слід відзначити, що утворення спеціального центрального органу виконавчої влади із розгалуженою структурою, котра дублювала адміністративну систему СРСР є проявом і свідченням легальності лише однієї православної церкви на території Радянського Союзу — Російської православної церкви (далі — РПЦ). Крім цього органу в структурі виконавчої влади було утворено ще таку інституцію як Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР. Тобто, партійні структури було відсторонено від контактів із церковними і ці контакти мали здійснюватися із органами державної виконавчої влади, винятково через функціонерів Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР.

Порядок і наслідки контактів представника органу виконавчої влади із церковними інституціями у пізньосталінський період розкриває доповідна записка Секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова до Заступника Голови Ради Міністрів СРСР К. Ворошилова. Ця доповідна записка була

¹ Рассмотрение апелляционных дел (на бюро обкома КП(б)У Херсонської області за 1946 р. — П. С.) // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4281. — Арк. 25.

відповіддю на повідомлення про результати перевірки повідомлень Голови ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР і Уповноваженого Ради по Вінницькій області щодо діяльності Заступника голови виконавчого комітету районної ради депутатів трудящих Жмеринського району Ткачука. Зокрема, повідомлялося, що цей посадовець брав участь у нараді духовенства, яке було скликано для обговорення духовних справ. За цей «антипартійний» вчинок Ткачуку на бюро Жмеринського райкому КП(б)У було оголошено догану із занесенням у особову справу, а рішенням районної ради було звільнено від виконання обов'язків Заступника Голови виконкому¹. Очевидно, зважаючи на авторитет церковних структур в суспільстві й можливості доступу священників до більшої частини суспільства ніж у партійних і структур виконавчої влади у післявоєнний період, а також можливості церковних інституцій мобілізувати віруючих і матеріальні ресурси для забезпечення умов функціонування культу, партійний функціонер вирішив скористатися цими можливостями із ризиком для кар'єри.

Важливим проявом ізоляції партійних структур і функціонерів від контактів із церковними інституціями є віза на службовій записці Голови Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР, до якої було додано копію листа архієпископа Кіровоградського і Миколаївського РПЦ у патріархію, який звідти потрапив через Голову Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР до ЦК КП(б)У. Суть звернення архієпископа полягала у оскарженні діяльності Уповноваженого у справах російської православної церкви по Миколаївській області. Сам зміст звернення архієпископа потребує більш детального аналізу і йому буде присвячено окремо увагу.

Вказану візу на було поставлено секретарем ЦК КП(б) У Єршовим на супровідному листі до начальника відділу

¹ (В — П. С.) Совет Министров Союза ССР тов. Ворошилову К. Е. (від — П. С.) Секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова. 28 мая 1948 г. // України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5607. — Арк. 14.

ЦК КП(б)У Литвина і вона мала такий текст — «Товаришу Литвин! Прошу розглянути не передаючи по відомству»¹. Тобто, недопустимим було в апараті ЦК КП(б)У давати прямі доручення у справах церкви по партійній вертикалі у відповідності до вимог статуту й інструкцій, а вирішуватися питання мало на основі неформальних контактів між партійними і радянськими функціонерами. Пряме надання розпорядження займатися церковними справами, тим більше, питаннями відносин між церковними інституціями і виконавчим органом влади було недопустимим, тим більше, що у цьому конфлікті радянський виконавчий орган був не правий і виходило так, що в результаті за вказівкою партійних структур мало бути задоволено звернення зі сторони Церкви й накладено стягнення на представника центрального органу виконавчої влади. На самій же копії листа архієпископа було поставлено візу: «єпископу Феодосію не має бути відомо про передачу даного листа нам»². Таким чином, навіть заявник, котрий звертався по церковній лінії до патріархії, не мав знати про те, що справуна його користь було вирішено партійними органами. Стіна між партійними інституціями і церковними органами мала бути глухою. Вочевидь, поведінка Уповноваженого Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Миколаївській області УРСР була обумовленою такими жорсткими рамками для контактів церковних інституцій із партійними і радянськими. Фактично, він мав усі підстави почувати себе у монопольному становищі щодо контактів єпархії із органами державної влади як єдиний прямий уповноважений від держави.

¹ Секретарю ЦК КП(б) України по кадрам тов. Епишеву А. А. (від — П. С.) Председателя Совета по делам русской православной церкви при совете Министров СССР Карпова. 5 февраля 1949 г. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 42.

² (Копія листа митрополита Кіровоградського і Миколаївського Феодосія — П. С.) (до — П. С.) Глибокочтимого протопресвитера о. Николая. (віза на копії листа в ЦК КП(б)У від 5.II.49 р. — П. С.) // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 45.

Суть справи із якою звертався архієпископ Феодосій також розкриває нам доволі важливі аспекти радянської політики у питанні функціонування в Україні православної церкви у пізньосталінський період. Архієпископ звертався до патріархії із проханням допомогти чи надати пораду щодо того, що Уповноважений Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР Жванко забирав у Церкви її культові споруди без погодження із єпископією й не надавалися інші приміщення для здійснення культів навзамін вилучених. У цьому ж листі вказувалося, що такого явища немає у Кіровоградській області, де Уповноваженим був Романов, якого архієпископ характеризував як людину культурну й законотримувачу¹. Крім того, звернення архієпископа містило, як було зазначено, матеріал який міг стати підставою для зміщення із посади Жванко, а саме, що він пиячить із батюшками по селах, позичає гроші у священників і парафій, по 100, 150 рублів та не віддає їх. Вказано було також, що він позичив 1500 рублів й у самого архієпископа і той не сподівається на їх повернення, бо, на його думку, цей Уповноважений їх пропив, а із своєї зарплати повернути їх не має змоги. Фактично, архієпископом було подано дві надзвичайно вагомні для пізньосталінського періоду підстави для зміщення із посади Уповноваженого Жванко — пияцтво, а також зловживання службовим становищем, яке мало наслідком перебування державного функціонера у залежному становищі від духовної особи яка була йому підвладною. Своїми діями даний функціонер закладав корупційний ризик, який було обумовлено самим характером відносин між державними органами і церковними структурами. Слід відзначити, що підставою для усунення із посади Уповноваженого Жванко було визначено саме його аморальну поведінку й зловживання службовим становищем, тобто, порушення законодавства у питанні вилучення у Церкви

¹ (Копія листа митрополита Кіровоградського і Миколаївського Феодосія — П. С.) (до — П. С.) Глибокочтимого протопресвитера о. Ніколая. (віза на копії листа в ЦК КП(б)У від 5.II.49 р. — П. С.) // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 43.

приміщень у односторонньому порядку, без надання інших для відправлення культу, не могло бути підставою для усунення Уповноваженого чи вживання щодо нього стягнення по відомчій лінії.

Уповноваженого Жванко врешті було усунуто із посади за рішенням Миколаївської обласної ради депутатів трудящих як такого, що дискредитував себе на цій посаді¹. Відповідне повідомлення було надано Секретареві ЦК КП(б) У Митницькому від Заступника Уповноваженого у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР Г. Катуніна. Це повідомлення є цікавим виходячи із того, що, фактично, виконання справи щодо усунення Уповноваженого по Миколаївській області Жванко провадив той самий урядовий орган який із цієї справою звернувся до ЦК КП(б)У, тобто Рада у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР, але доповідну записку було надіслано заступником цієї Ради і на ім'я іншого Секретаря ЦК КП(б)У, а не Єпішева, до якого від початку було надіслано копію листа архієпископа Кіровоградського і Миколаївського Феодосія за підписом Голови Ради у правах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР. Такі бюрократичні кульбіти вказують на потребу для партійних органів пристосовуватися до стану самоізоляції від церковних інституцій, який був ненормальним за умови значної частини населенняв УРСР яке виявляло себерелігійним. Крім того, звертає увагу сам механізм усунення посадовця державного виконавчого органу, а саме, представницьким органом у відповідній адміністративній одиниці — Миколаївській області. Фактично, центральний орган державної виконавчої влади — Рада у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР була вимушеною вишукувати механізм усунення свого посадовця, реагуючи на звернення церковної інституції, причому, усувати не по

¹ (В — П. С.) ЦК КП(б)У тов. Митницькому (від — П. С.) Зам. Уполномоченого по делам православной церкви при Совете Министров СССР по УССР Г. Катунина // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 40.

адміністративній лінії, як посадовця свого органу, а виходячи за рамки положення й спираючись на рішення радянського органу, якому цей посадовець адміністративно не був підлеглим. Згідно із Конституцією СРСР, яка діяла на той час, ради мали статус органів влади на підставі статті 3 Конституції СРСР¹ і, фактично, вони відповідно до духу діючої Конституції мали змогу впливати на призначення й звільнення посадових осіб органів державної виконавчої влади у територіальних межах підвідомчих їм адміністративних одиниць. Проте, у даній ситуації проявлявся анархічний характер радянської системи де-юре і тоталітарний де-факто.

Водночас, не можна обійти увагою той факт, що тоталітарна держава, яка на рівні офіційної ідеології сповідувала войовничий атеїзм, вимушена була рахуватися із культовими потребами значної частини суспільства. При вилученні у церковної громади культових приміщень мало бути надано інше приміщення. Таке приміщення мало бути повністю відмежованим від будь-яких суспільних інституцій. Приклади коли в одному приміщенні перебували культові споруди та інші інституції вважалися недопустимими. Так, в селі Триліси Фастівського району Київської області за даними які містилися в доповідній Голови ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР Г. Карпова до ЦК КП(б)У, в одному приміщенні, колишній церкві, на 1/5 площі знаходилась церковна община, а на решті площі було розташовано сільський клуб. Частина приміщення, яка перебувала у розпорядженні церковної общини, була у справному стані, а в решті, де клуб, були одні голі стіни. За користування частиною приміщення церковна община сплачувала сільраді орендну плату на котру та планувала відремонтувати клуб². Інший приклад із тієї ж

¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік // Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. — М. — Кремль: Издательство ВЦИК, 1937. — С. 37.

² (В — П. С.) ЦК КП(б)У тов. Литвину (від — П. С.) Председателя Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР Карпова. 20 января 1949 г. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 34.

доповідної, коли у Васильївському районі в Запорізькій області в одному приміщенні знаходилась церковна община, електростанція і склад. Фактично, культові споруди також не мали обслуговуватися спільно із світськими (радянськими) й мали бути ізольованими від світського життя. Це було складовою ідеологічної політики правлячої партії, яка полягала у паралельному функціонуванні церковних і радянських інституцій із елементами їхнього протистояння.

Слід звернути увагу на регулюючу й контролюючу діяльність радянської влади щодо церковних інституцій. Легальною й визнаною державою була єдина православна церковна організація — Російська православна церква. Її статус єдиної визнаної й допустимої державою церковної інституції було встановлено вже у назві державного органу який було створено спеціально для регулювалися релігійного життя вірян православного віросповідання — Рада у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР. Така назва органу легалізувала єдину релігійну інституцію православного культу і ставила РПЦ у привілейоване становище щодо всіх інших релігійних організацій. Звертає увагу також статус цього державного органу у системі органів державної влади в СРСР пізньосталінського періоду. Його було утворено як спеціальний орган підпорядкований вищому органу державної виконавчої влади — Раді Міністрів СРСР. Таким чином, завдяки цьому централізованому органу, який мав вертикально інтегровану командну структуру, закладалися підвалини для централізації державної політики у справах Церкви, а також централізований характер самої Церкви, оскільки підтримання контактів Церквою могло відбуватися виключно через цей державний орган. У свою чергу, церковна інституція мала пристосовуватися до вертикально інтегрованої радянської структури державної влади. Також, самою назвою державного органу було легалізовано церковну інституцію, яка була сформована за національною ознакою, тобто, саме Російську православну церкву. Не зважаючи на

декларований полі національний характер держави і політику на створення можливостей для розвитку всіх національностей в СРСР у церковних питаннях можливості для національностей мати власні православні церковні інституції не допускалося. Тому РПЦ у пізньосталінський період формувалась як імперська інституція й один із засобів русифікаторської політики, якою відзначалась політика радянської влади у цей період.

Протистояння радянської влади із РПЦ в УРСР у пізньосталінський період, яке розгорнулося, здебільшого, навколо питання вилучення у церковних інституцій приміщень, на 1949 р. вступило у доволі гостру фазу. На цей рік було заплановано завершити вилучення всіх приміщень, які влада вважала за потрібне. Це були, здебільшого, ті приміщення які до війни використовувалися під суспільні об'єкти (клуби, школи, лікарні тощо) і в роки війни їх було повернуто у культове використання. Вилучення і передача таких приміщень не завжди проходила спокійно і причиною посилення конфлікту були часті ситуації коли новий балансотримач приміщення виявлявся неефективним порівняно із церковною общиною. Прикладом у доповідній Голови Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР була ситуація в селі Леляк Жмеринського району Вінницької області, де у Церкві було вилучено приміщення й передано колгоспу під клуб, але голова колгоспу здавав це приміщення церковній общині в оренду під здійснення служінь та обрядів й видав довідку, що не заперечує проти передачі приміщення знову під молитовний дім¹. Іншим прикладом була ситуація в Харкові із вилученим у 1946 р. приміщенням Покровського собору, яке було передано під краєзнавчий музей. Це приміщення на 1949 р. не було освоєно під музей і, як зазначено в доповідній, така ситуація викликала невдоволення віруючих.

¹ (В — П. С.) ЦК КП(б)У тов. Литвину (від — П. С.) Председателя Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР Карпова. 20 января 1949 г. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 34–35

Тому для радянської влади питання вилучення приміщень у церковних інституцій мало принциповий характер з точки зору демонстрації ефективності їх утримання й використання, що продемонструвати далеко не завжди вдавалося. Ефективність утримання й експлуатації вилучених у Церкві приміщень була складовою ідеологічного зміцнення правлячої партії, оскільки ці приміщення мали виконувати в результаті роль опорних пунктів для здійснення тотального контролю над соціальними процесами.

Стан церковних справ після завершення війни було значною мірою обумовлено політикою окупаційної влади щодо релігійної діяльності. Так, за даними доповідної Голови Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР Г. Карпова на території УРСР станом на 1 жовтня 1948 р. функціонували 8847 церков і молитовних домів.

У західноукраїнських областях функціонували парафії греко-католицької церкви, які після Львівського собору 1946 р. підпорядковали РПЦ. Із цього загального числа церков і молитовних домів на території УРСР 4625 одиниць або 52% було відкрито за періоду окупації території України. Тобто, фактично, більшість культових інституцій почали функціонувати у період окупації, а із числа культових інституцій які діяли на території УРСР, тобто, із 4222, більшість діяло також на території інтегрованих до складу УРСР в 1939–1940 рр. областей. Доповідна містить інформацію, що всі ці культові інституції, які було відкрито в роки окупації, відкривалися на території східних областей України, які перебували іще до 1 вересня 1939 р. в складі СРСР. Звідси маємо вагомий факт, що на території західних областей УРСР окупаційна влада не здійснювала політику щодо відкриття церковних інституцій. Тобто, метою окупаційної влади було створювати церковні парафії на територіях УРСР які триваліший час перебували під впливом радянської політики із її пропагандивним впливом у формі «культурної революції» 1930-х рр., колективізації й «войовничого безбожництва». Як відомо, для ні-

мецької окупаційної адміністрації релігійна ситуація на територіях західних областей УРСР була цілком допустимою й адміністрація намагалась налагодити контакти із церковними інституціями у формі ділового співіснування. Особливості ж ролі та значення церковних інституцій в системі адміністрування окупованих територій УРСР, які до 1 вересня 1939 р. перебували у складі СРСР, потребують більш ґрунтового аналізу який буде здійснено у подальшому викладі.

Доповідна Голови Ради у справах російської православної церкви містить також інформацію, що до початку радянсько-німецької війни 1941 р. на територіях УРСР, крім західноукраїнських областей, функціонувало всього 66 церков. Їх найбільша концентрація була на Поділлі, у Кам'янець-Подільській області. Тобто, окупаційною владою було більш як в 70 разів збільшено чисельність діючих культових інституцій в цих областях. Після завершення війни із загального числа відкритих у східних областях УРСР церков і молитовних домів було закрито близько 1500. Додалося до загальної чисельності культових інституцій після 1946 р. 2469 із числа уніатських парафій в західних областях України, котрі було приєднано до РПЦ¹. Крім того, в цих областях були парафії православної церкви, а також католицькі костьоли, які, не зважаючи на вороже ставлення радянської влади до Папи Римського і католицизму, продовжували функціонувати і радянська влада намагалась зберігати своє лице і не чіпати ці установи. Отже, сітка церковних парафій на території УРСР у пізньосталінський період була доволі густою. Про її стан нам дають інформацію також дані щодо чисельності й складу духовенства на території УРСР і його відсотковому відношенню щодо загальної чисельності й складу духовенства по всій території УРСР. Наразі йдеться лише про православне духовенство,

¹ (В — П. С.) ЦК КП(б)У тов. Литвину (від — П. С.) Председателя Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР Карпова. 20 января 1949 г. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 32.

оскільки саме РПЦ стала фактичною легітимною православною релігійною інституцією в СРСР. Так, за даними доповідної Г. Карпова, на території УРСР Уповноваженими Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР було зареєстровано 6334 священика і 10019 дияконів. Ця чисельність становила 56,1% від загальної чисельності парафіяльного духовенства по СРСР. Щодо архієрейського складу, то на території УРСР їх було 16 осіб духовного звання цього рівня на чолі із екзархом, митрополитом Іоаном¹. Архієрейський склад духовенства на території УРСР становив лише 21,7% від загальної чисельності духовенства такого складу по СРСР. Тобто, фактично більшість парафіяльних православних священиків в СРСР виконували службу на території України, що є свідченням високого ступеня густоти парафій саме на території УРСР. Відповідно, партійні й радянській інституції на території України були вимушені рахуватися із принципово новою соціальною ситуацією, яка визначала соціальну структуру, а також систему соціальних відносин, а саме, із поверненням Православною церквою її суспільного впливу та функцій, які вона виконувала до здійснення політики радянської влади у 1930-ті рр. Співвідношення на території УРСР між парафіяльним духовенством і архієрейським складом вказує на можливості Церкви мати доступ до абсолютної більшості суспільства для здійснення пасторської діяльності, а також для мобілізації суспільних ресурсів, у тому числі й матеріальних, для розвитку церковної інституції.

За умов складної соціально-економічної ситуації, яка була результатом повоєнної розрухи, й потреби швидкої відбудови господарства, конфлікт між радянською владою і церковними інституціями був не вигідний для самої правлячої партії. Тому відносини із православними церковними інституціями ні партійні та радянські органи, ні церковні

¹ (В — П. С.) ЦК КП(б)У тов. Литвину (від — П. С.) Председателя Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР Карпова. 20 января 1949 г. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 35.

інституції намагалися не вводити у конфліктне русло. Натомість, радянська влада намагалась всіляко використовувати можливості впливу Православної церкви на соціальні процеси заради здійснення своєї політики. Зокрема, це стосувалося «місіонерської» роботи в західноукраїнських областях, де проводилась політика ліквідації Уніатської церкви, у тому числі й на Закарпатті, де діяла самостійна Уніатська церква. Крім того, церковні інституції мали формувати негативне ставлення суспільства до католицизму і всіляких проявів прихильного ставлення о зразків західної культури. Слід відзначити, що у цей період в СРСР здійснювалась політика боротьби із безрідними космополітами. Церковні інституції мали сприяти радянській владі у протидії проявам «низькопоклонства перед Заходом», що для російської православної церкви було звичним елементом її пасторської роботи від часів Російської імперії, коли вона, фактично, здійснювала пропаганду російської імперськості й особливого російського характеру, відмінного від західного. Окремо слід звернути увагу на характерну рису ідеологічної політики РПЦ, а саме, мучеництва Церкви від католиків. Цей епізод було характерно продемонстровано у пропагандистському фільмі «Олександр Невський»¹, який було знято іще 1938 р., у період гострої фази відносин між СРСР і нацистською Німеччиною. Цей фільм доволі широко транслювався в СРСР після Другої світової війни.

Хоча для РПЦ мучеництво від католицизму було ніяк не притаманним. Історичний епізод війни Олександра Невського із німецькими орденами був дуже вдало обраним приводом для використання його у пропагандивних цілях для демонстрації вічного конфлікту нащадків Русі із західною цивілізацією. Якщо вести мову про мучеництво Православної церкви від католицизму, то, в цій ситуації варто звернути увагу на конфліктний характер відносин між православними і католиками у Речі Посполитій, тобто,

¹ Фільм Александр Невский 1938. — Електронний ресурс. — / Youtube. — Див. з 26:15. — Режим доступу: <https://m.youtube.com/watch?v=iRp00vhG8f8>

елементи мучеництва можна віднайти лише щодо Української православної церкви, котра на той час іще не перебувала під владою Московської патріархії.

Використання РПЦ радянською владою для виховання суспільства в тому числі в Україні у дусі нетерпимості до цінностей та зразків західної цивілізації було для радянського керівництва важливим інструментом протидії впливу західної культури на радянських громадян завдяки їх контактам у роки війни із німцями, а також із представниками союзників по антигітлерівській коаліції. Значні переваги західної культури над радянськими досягненнями демонстрували й артефакти західної культури у вигляді союзницької допомоги, подарунків та трофеїв.

У цих умовах для радянської влади західні культурні впливи було розцінено як більш ідеологічно небезпечні за вплив РПЦ. Відповідно, радянська влада виявила прагнення використати можливості російського православ'я, у тому числі й ідеологічні, в протидії західним культурним впливам. Водночас, Російська православна церква в часи Російської імперії відігравала потужні ідеологічну роль імперської ідеологічної спайки слов'янських народів, проводячи пропаганду їхньої все православної єдності. Цю функцію РПЦ мала виконувати і у пізньосталінський період.

На наслідки цих впливів для радянської влади вказували діячі комсомолу. Зокрема, на необхідність особливо ретельної ідейної роботи серед молоді, яка перебувала під окупацією, а також у протидії проявам українського буржуазного націоналізму¹. Тому Церква повинна була забезпечувати роботу із суспільством в дусі особистості й окремішності православної цивілізації від західних культурних традицій та впливів. Відповідно, в радянській публіцистиці й літературі все більш посилювалися позиції щодо позитивного значення російських православних образів,

¹ Стенограма 4-го Пленума Центрального Комітета комсомолу України 6 октября 1947 года // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. Спр. 4564. — Арк. 8.

навіть коли вони були і ідеологічно та класово чужими радянській владі (князі, дворянство, православні священики тощо). Водночас, слід зазначити, що радянська влада всіляко прагнула визначити місце для церковних інституцій у суспільстві як паралельної мережевої організації, котра ідеологічно неприйнятна для неї, але має право на існування.

У питанні ідеологічно суспільного впливу правлячої партії в контексті співіснування її із церковними інституціями слід звернути увагу на ключові тенденції політики в церковних питаннях окупаційної влади і радянської влади до початку радянсько-німецької війни і після неї. У доповідній Голови Ради у справах російської православної церкви Г. Карпова було вказано, що у період колективізації 1930-х рр. більшість приміщень які належали Церкві було вилучено і передано під клуби, лікарні, школи, дитячі заклади тощо. Слід особливо звернути увагу, що партійні й радянські органи постійно наголошували на тому, що церковні приміщення мають передаватися саме для соціальних потреб і ні в якому разі не під господарські приміщення. Ішлося, зокрема, про неприпустимість конкретного випадку у селі Теплик Вінницької області, де приміщення церкви було передано під склад, що викликало невдоволення віруючих¹. Тому слід зробити висновок, що для радянської влади вилучення церковних приміщень і передача їх під суспільні установи була ключовою і принциповою складовою частиною її політики. Оскільки Церква була суспільною інституцією, доступною для всіх, у тому числі й не віруючих людей, то в ідейному протистоянні із Церквою для радянських органів важливо було показати, що у неї приміщення вилучаються саме для соціальних потреб і в разі протестів зі сторони Церкви була можливість поставити її у незручне становище.

¹ (В — П. С.) ЦК КП(б)У тов. Литвину (від — П. С.) Председателя Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР Карпова. 20 января 1949 г. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 34.

Мовляв, Церква проти того щоб у селі відкривалась школа чи клуб, а, отже, вона осередок мракобісся. Крім того, для радянських органів передавати церковні приміщення під клуби та інші суспільні установи було принциповим зважаючи на призначення цих нових установ і їх підконтрольність та ідеологічну функцію. Фактично, люди ішли в ті ж самі приміщення до яких іще донедавна ходили молитися в церкву. Після перепрофілювання тих приміщень люди вже ішли в ті самі приміщення, але в інші установи, отже, в свідомість закладалося усвідомлення радикальної зміни культурних тенденцій. Від людей вимагалось, відповідно новим культурним тенденціям, змінювати ментальність, із сформованої на основі шанування релігійних традицій на нову радянську, атеїстичну. Отже, нові суспільні установи, у приміщеннях в яких розміщувалися культові інституції, були символами і маркерами зміни суспільних трендів та свідомості. Такою політикою радянська влада намагалась запроваджувати загальноєвропейські тренди, які панували із завершенням промислового перевороту і їх провідниками були численні західноєвропейські філософи. Про боротьбу між державою і Церквою у Західній Європі говорив К. Победоносцев на початку ХХ ст., вказуючи, що держава у цій боротьбі спирається на інтелігенцію, а Церква на вірування народної маси і на усвідомлення духовного авторитету¹. А саме, вони втілювалися у образ «Старого Бога» за Ф. Ніцше², усуненні клерикалізму в філософії тощо. Все це мало результатом появу теорій про надлюдину і боголюдину, відстороненні духовного життя від світського й демонстрація, що теологія є застарілим філософським трендом, котрий має поступитися новій гуманітаристиці.

Звести нанівець результати ідеологічної роботи радянської влади на територіях України, які до 1 вересня

¹ Победоносцев К. Церковь и Государство // Победоносцев К. П. Сочинения. — С-Пб.: Наука, 1995. — С. 265.

² Ницше Ф. По ту сторону добра и зла: Прелюдия к философии будущего / Пер. с нем. — СПб.: Издательский дом «Азбука-классика», 2007. — С. 17.

1939 р. перебували в складі СРСР, намагалась окупаційна влада, яка відкривала церкви і молитовні дома майже у всіх населених пунктах. За фіксованими свідченнями, відкриття церков окупанти здійснювали завдяки своїм похідним священикам. Так, був приклад, коли в селі священик у військовій формі відслужив службу, оголосив, що церкву відкрито і пішов разом із німецькими військами. Надалі в село прийшов священик, який служив до цього в цьому селі. Він і продовжив службу в цій церкві й служив і після завершення війни. Про такі приклади у доповідній Голови Ради у справах російської православної церкви йшлося як про масове явище в областях УРСР котрі були в складі СРСР до 1 вересня 1939 р. Питання відновлення православних церковних парафій для окупаційної влади було принциповою складовою її політики. При цьому, відновлення культових інституцій здійснювалося у тих приміщеннях в яких такі були до війни і їх було вилучено у Церкви під суспільні заклади. Тобто, окупаційна адміністрація у такий спосіб намагалась зводити нанівець результати політики радянської влади по інституційному забезпеченню організації суспільного життя в УРСР. Відновлення функціонування церковних інституцій в східних областях УРСР для окупаційної влади також мало значення для усунення наслідків ідеологічного впливу й було фактором демонстрації для населення усунення панівної за радянського часу ідеологічної моделі. Тобто, було дано сигнал для населення щодо незворотності суспільних змін. Для окупаційної влади, котра приходила на території радянської України, було важливим оперативно за фактичної відсутності владних та управлінських інституцій із ліквідацією партійних структур організувати інституції контролю за суспільними процесами. За радянської системи ключову роль в цій організації відігравали партійні організації. Проте, ці організації одразу із окупацією припиняли своє функціонування і їх функціонери зазнавали репресій, а також відходили разом із відступаючою армією та йшли

у підпілля. В СРСР, і в УРСР зокрема, не було такої системи місцевого самоврядування як в інших країнах Європи із демократичним устроєм. Відповідно, церковні інституції відновлювалися для забезпечення первинних самоврядних функцій і балансу в суспільстві, а також ці інституції мали виконувати свою традиційну функцію-бути пов'язуючою ланкою між окупаційною владою й населенням. У часи Російської імперії церковні інституції таку функцію виконували. Тому окупаційна влада і у цьому питанні робила певний розрахунок на Церкву. Відповідно, після усунення окупації території України німецькими військами та їх союзниками, радянська влада здійснювала вилучення у церковних інституцій приміщень які до війни використовувалися як приміщення громадських установ. Такі акти мали символізувати повернення старого порядку й усунення встановленої окупантами системи суспільної організації.

Радянська влада із поверненням на колишні окуповані території змушена була тривалий час миритися із розгалуженою сіткою православних парафій та об'єднувати їх під владою Російської православної церкви. Тим більше, що ця Церква у роки війни продемонструвала свою готовність продовжувати імперську традицію державної церковної організації, котра виконувала функцію опори режиму й частини його бюрократичного апарату. Слід відзначити, що у царській Росії церковні інституції мали виконували частину функцій яку в радянські часи виконували органи внутрішніх справ. Ці церковні інституції мали нібито самоврядний статус, а Святійший Синод, центральний орган виконавчої влади, виконував координаційну функцію й мав забезпечувати зв'язок церковних інституцій із владними структурами. Фактично, облік населення, реєстрацію народження, цивільного стану і смертності в радянські часи здійснювали органи внутрішніх справ, а у царський період церковні організації. Так і функцію інформування населення про політику держави і законодавчі новації в царські часи здійснювали церковні інституції й у роки

Української революції¹, в радянські ж цю функцію взяла на себе правляча партія. У роки війни церковні інституції на територіях які звільнялися від окупації радянською владою виявляли свою лояльність цій владі не зважаючи на антирелігійні кампанії й репресії проти церкви і духовенства у 1930-ті рр. Також РПЦ надала активну підтримку радянській владі в війні як виконавши функції по підняттю морального духу так і по мобілізації людських і матеріальних ресурсів, пропаганді, у тому числі й на окупованих територіях тощо². Тому радянське керівництво цілком логічно визначило церковні інституції як такі на які воно може спиратися й розраховувати на їх лояльність. Впевненості у цьому додавала також підтримка Російською православною церквою актикатолицької кампанії, що ускладнювало можливість для РПЦ налагодження нормального діалогу із церковними інституціями за кордоном. Тому контакти РПЦ обмежувалися лише православними церквами, а це мало вагоме значення для радянського керівництва, котре прагнуло забезпечити завдяки цим церквам собі можливість здійснення політики на Близькому Сході.

Радянська влада активно, не зважаючи на здійснення політики вилучення у церковних інституцій приміщень, які перебували у розпорядженні суспільних організацій до початку радянсько-німецької війни, намагалась створити механізми опіки над церковними інституціями. Так, із листа митрополита Кіровоградського і Миколаївського до Московської патріархії маємо інформацію про урядову політику із надання церковним інституціям на заміну вилучених приміщень інших. Крім того, в політиці яку проводила Рада у справах російської православної церкви було передбачено системність й рівномірність розміщення

¹ Протокол 1918 года января 9 дня начальник милиции 3-го участка Летичевского уезда прибыв сего числа в с. Гармаки по поручению Летичевского уездного Комисара от 18 декабря 1917 года для производства расследования действий священника Онуфрия Пержинского при нем записываю... // ЦДАВО України. — Ф. 799. Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 6.

² *Поспеловский Д. В.* Русская православная церковь в XX веке. — М.: Республика, 1995. — С. 196–197.

церков і молитовних домів, а також духовенства відносно щільності розміщення віруючих. Отже, церковні інституції мали існувати, перебуваючи під опікою радянської влади, проте, було вжито заходів щоб ними не проводилась місіонерська робота, спрямована на розширення чисельності віруючих та парафіян, за винятком західноукраїнських областей. Загальна чисельність та щільність розміщення парафіян РПЦ повинна була мати сталий характер, вочевидь, щоб не створювати конкуренції ідеологічно-пропагандивній роботі партійних та комсомольських організацій.

Певну пересторогу радянська влада мала щодо священиків, яких було посвячено в сан за часів окупації. Слід відзначити, що до священиків які перебували в сані у період до початку війни, перестороги були у радянських органів значно меншими. Вочевидь, це було пов'язаним із тим, що ці священики мали відповідну ідеологічне спрямованість, яка характеризувалась російсько імперським симпатіям. Крім того, РПЦ передбачала високу ступінь дисциплінованості духовних осіб і, відповідно, священики, які були посвяченими у сан за радянських часів, мали безапеляційно виконувати настанови які їм надавалися вищими органами управління Церквою. Такі органи чітко демонстрували політику лояльності до радянської влади і режиму. Вони навіть не виступали супроти антиклерикальних заходів, щоправда, слід відзначити доволі лояльну політику радянського керівництва відносно РПЦ та її розбудови після завершення війни. Чисельність та склад священиків, яких посвячено у роки окупації, було піддано доволі ретельному аналізу Уповноваженими Ради у справах російської православної церкви. Встановлено, що румунська окупаційна влада здійснювала політику у питанні Церкви шляхом поставлення на парафії своїх власних священиків. Така політика проводилась на територіях які входили до так званої Трансністрії. Ці території румунська влада розглядала як такі, що інтегрувалися безпосередньо до складу цієї держави. Відповідно, проводилась політика по встановленню лояльної системи соціальних відносин і самоврядування

на основі церковних парафій із вивіренним владою кадровим наповненням. Як було відзначено в доповідній Г. Карпова, майже всі священники, яких було поставлено румунською окупаційною владою, пішли зі своїх парафій разом із відступаючими окупаційними військами¹.

Окремо в доповідній Голови Ради у справах російської православної церкви було відзначено, що німецька окупаційна влада такої політики не проводила. Причинами могло бути те, що німці не мали такого ресурсу православного духовенства, на відміну від румунів, оскільки Німеччина не була як Румунія православною країною. Також слід зауважити остаточну невизначеність позиції Німеччини щодо майбутнього окупованих українських територій, а тому церковні справи цікавили окупаційну адміністрацію виключно в контексті забезпечення первинної системи самоврядування й сприяння суспільному порядку. Проте, німецька адміністрація в цілому заохочувала посвячення священників. Так, за 1941–1945 рр. в сан було посвячено 1860 священників, що становило 29,3% від загальної кількості священників по УРСР. Окремо в доповідній Г. Карпова відзначено, що абсолютну більшість цих священників було посвячено в роки окупації². Відносно цих священників було передбачалися перевірки.

Одним із ключових завдань РПЦ в УРСР у пізньосталінський період було проведення ментальної уніфікації населення західних областей із населенням решти територій УРСР. Партійними і комсомольськими структурами регулярно ставилося питання про антирадянський характер діяльності Уніатської церкви як в західноукраїнських областях так і на Закарпатті. Ці церковні інституції були

¹ (В — П. С.) ЦК КП(б)У тов. Литвину (від — П. С.) Председателя Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР Карпова. 20 января 1949 г. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 33.

² (В — П. С.) ЦК КП(б)У тов. Литвину (від — П. С.) Председателя Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР Карпова. 20 января 1949 г. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 36.

носіями ворожої радянської ідеології ментальності й самоорганізації населення на цілковито альтернативній ідейній основі й принципах. Тому радянська влада не могла допустити функціонування Уніатської церкви і її ліквідація після смерті А. Шептицького розпочалась із Галичини (на Закарпатті ліквідація уніатської церкви розпочалась у 1949 р.). Приєднання парафій Уніатської церкви до Російської православної церкви мало відкрити можливості для мобілізації священників із числа колишніх уніатів які із пропагандивною метою спрямовували на Закарпаття. Було заплановано відправити групу із 10–15 таких священників, проте, як доповідав Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР, із підбором такої групи були великі труднощі¹. Ліквідація уніатської церкви в західноукраїнських областях і Закарпатті мала здійснюватися за активної місіонерської підтримки Російської православної церкви. Проте, організація такої підтримки також була доволі складним питанням. По Закарпаттю на 1948 р., при підготовчій роботі по ліквідації Уніатської церкви, виникла проблема із підбором православних священників для цієї роботи, причому, із відповідною кваліфікацією. Так, на вересень 1948 р. із запланованих 20–30 священників-місіонерів прибули на Закарпаття лише 5 щодо яких у доповіді Уповноваженого було відзначено, що вони не виявляли особливого інтересу до виконання своєї місії². Відзначалося, що, зокрема, протоієрей Лук'янов із Нікополя Дніпропетровської області взагалі не володів українською мовою і його проповідь не слухали і не розуміли. Тому, за наявності значної чисельності парафіяльних священників у клірі РПЦ в Україні не було

¹ Информационный отчет о работе Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР П. Вильхового за июнь-сентябрь 1948 года (для — П. С.) Н. Хрущева. 30 декабря 1948 г. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 6.

² Информационный отчет о работе Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР П. Вильхового за июнь-сентябрь 1948 года (для — П. С.) Н. Хрущева. 30 декабря 1948 г. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 6.

змоги швидко підібрати відносно невелику кількість місіонерів для поширення православ'я без підтримки зі сторони радянської влади. Водночас, слід відзначити, що напряду надавати підтримку Церкві, навіть офіційній державній, радянська влада не мала змоги із ідеологічних міркувань. Тому, фактично, Церква мала самотужки мобілізувати свої ресурси для організації такого необхідного для радянської влади місіонерства.

Головною проблемою організації такої місіонерської роботи було матеріальне забезпечення священників яких направляли на Закарпаття. Відзначалась позиція священника Старушенка Х. П., який прибув із села (на той час) Рокитного Київської області. Він ставив питання про надання йому парафії не в селі, а в місті і також щодо надання матеріального утримання для нього і його сім'ї протягом 3 місяців. Подібна ситуація яскраво ілюструє, що священники Російської православної церкви були не готові розгорнути роботу на нових для себе територіях. Ті священники які зуміли розгорнути роботу також, як відзначалося в доповідній, ставили питання про необхідність створення місіонерського фонду до якого всі єпископи по Україні мали відраховувати кошти на утримання Мукачівсько-Ужгородської єпархії РПЦ¹. Відповідно, слід звернути увагу на ще один важливий напрямок роботи органів державної влади у релігійних справах по УРСР, а саме закладення умов для інтеграції всіх священників та парафій по території України в єдину підконтрольну церковну інституцію.

Отже, в УРСР у пізньосталінський період завдяки політиці окупаційної влади у сфері релігії сформувалась доволі густа мережа православних церковних парафій і велика чисельність парафіяльного духовенства. Радянська влада намагається використати ситуацію із православними церковними інституціями на території УРСР у здійсненні

¹ Информационный отчет о работе Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР П. Вильхового за июнь-сентябрь 1948 года (для — П. С.) Н. Хрущева. 30 декабря 1948 г. // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5667. — Арк. 7.

політики по забезпеченню соціальної стабільності, а також для проведення ідеологічної лінії на протиставлення західним культурним цінностям. Для здійснення контролю над густою мережею православних парафій на території України усі вони були підпорядковані єдиній легальній в СРСР православній Церкві, котра перебувала під контролем і опікою виконавчої влади, Російській православній церкві. Таке підпорядкування давало змогу проводити російську імперську й русифікаторську політику в Україні. Церковні інституції у роки окупації на території УРСР функціонували як автономні утворення. Тому державна Церква під контролем урядових структур мала їх об'єднати й інтегрувати у цілісний організм. Також РПЦ мала забезпечити політику радянської влади щодо ліквідації Уніатської церкви у західноукраїнських областях, здійснювати місіонерську діяльність серед населення й перебирати під свій контроль уніатські парафії. Проте, активно використовуючи РПЦ у здійсненні своєї політики, радянська влада всіляко намагалась не допускати розвитку Православної церкви, продовжуючи підтримувати офіційну ідеологію атеїзму.

